

לבחינת הז'אנר של "שיחה בארץ החיים" בספרות ההשכלה העברית משה פלאי

"שיחות המתים" כבר הוכרו כז'אנר סיפורתי בספרות הצרפתית, האנגלית והגרמנית. נכתבו חיבורים מדעיים שניסו לעמוד על תכונותיו המיוחדות של הז'אנר כפי שהצטיירו בראשונה בריאלוגים של לוקיאנוס, הסאטיריקון בן המאה השנייה, והתפתחויותיו בכתביהם של פונטנל ופנלון הצרפתיים, ליטלטון ופילדינג האנגליים, פאסמן ונילאנד הגרמניים.¹

הז'אנר היה רגוע ביותר במאות הי"ח והי"ט באירופה עד כדי הופעתן של מאות שיחות קצרות וארוכות. בספרות הגרמנית בלבד נאמד מספרן בכ-500.²

בספרות ההשכלה העברית עדים אנו לחדירתו של הז'אנר לאחר נקודת-השיא שלו בספרות האירופית. בשנות ה-90 למאה הי"ח נתפרסמה "השיחה" העברית הראשונה, ה"שיחה בארץ החיים" לאהרון וולפסון. לאחריה נדפסו כמה שיחות, שחלקן שייך לסוג הסאטירי של הז'אנר וחלקן לסוג הרציני הדידאקטי.³

אף כי כמה מן השיחות העבריות אוזכרו ונידונו בעבר, בצורה זו או אחרת, על-ידי ורסס ופרידלנדר, במיסגרת עיונים בסאטירה העברית ובהשפעותיה של הסאטירה הלוקיאנית על העברית, הרי שדיוננו זה מהווה, לפי מיטב ידיעתי, עיון ראשון ביצירות אלו כז'אנר מיוחד.

מיגבלות של זמן ומקום מחייבות צימצום הנושא והיקפו. משום-כך אייחד אה העיון בזה לשיחה הראשונה, לאהרון וולפסון.

הדיאלוגים של המתים חוב סיפורתי וקרובים -- מבחינת הצורה והתוכן -- לצורות אחרות, הןל בספרות הקלאסית: המיתולוגיה היוונית והדיאלוגים הפילוסופיים, וכלה בספרות בת-הזמן: המסעות הדימיוניים, איגרות מן השאול, חלומות על ביקורים בעולם התחתון ושיחות בין החיים והמתים.

תכונות של הדיאלוג בכלל מצויות כמובן גם ב"שיחות הנשמות": יש בהן זוויות-ראייה שונות, וכן קיימות מידידות, טבעיות ואקסואלינית בהצגת דו-שיח בזמן הווה. הדיאלוג נוטה מטבעו לדיאלקטיקה, לניגודיות, ולקונפליקט שבהחלפת דעות. יש בו קומפאקטיות בהגשת החומר, בלא להזדקק לחומרים חיצוניים ומיותרים, צורתו פשוטה, והוא מצטיין באפשרויות דידיאקטיות.

מחונותיהן המיוחדות של "שיחות המתים", שיש באפשרותן לגייס אישים היסטוריים ידועים לכול, שעל מומחיותם וסמכותם בתחום עיסוקם אין כל חולק, ולהעמידם כדמויות חיות, הפועלות, חושבות ושופטות, ולאפשר להם לבטא את דעותיהם באופן בלתי-אמצעי לפני הקורא.

יתירה על כך, הדמויות ההיסטוריות אינן מוגבלות לדיקלוס מתוך יצירותיהן בלבד, אלא הן פועלות וחושבות בהקשרים חדשים -- כתגובה לאתגרים חדשים ולמצבים חדשים שמחבר השיחה מציב לפנייהן.

מיקומה של השיחה בעולם האמת קובע היבט ייחודי לז'אנר זה, שאינו קיים בדיאלוגים קוננונציונאליים עלי-אדמות. המחבר רשאי להציב דמויות בנות חקופות שונות זו כנגד זו -- לעמק יריבים, לזמן ידידים אידיאולוגיים ממרחבי הזמן. מבחינה דראמטית, סמונות בז'אנר זה אפשרויות מעניינות ביותר של עימות דעות ובעלי-דעות שונות ומנוגדות מתוך פרספקטיבה היסטורית. בשיחות בין המתים נוסים המסוחחים להביע דעתם בחופשיות יתירה מזו המקובלת בין החיים, וכך מקבלות הדעות המושמעות בהן ציביון של אמת מוחלטת.

ה"שיחה בארץ החיים" נדפסה בחוברת הראשונה של המאסף לשנת תקנ"ד ונמשכה בשלוש החוברות הבאות המהוות את כרך ז'⁴.

השיחה מתנהלת בין הרמב"ם ו'פלוני', רב פולני חרדי, בן החקופה, שאינו מזהה בשמו.⁵ בחלקה השני של השיחה מצטרף אליהם משה בן מנחם (מנדלוסון).

במישרין או בעקיפין נידונות ב"שיחה" שאלות מרכזיות בעולמה של ההשכלה העברית. הועלו כמה ממיפעלי ההשכלה העברית. נידונו שאלות אידיאולוגיות ואוזפרו עניינים שבמהנה היהדות על-פי התפיסה המשכילית.

יש מן הנושאים שנידונו ב"שיחה", שעצם העלאתם מבטא תהפוכות בהשקפת-עולמם של המשכילים העבריים. ביניהם היו שאלות פילוסופיות ותרבותיות שעמדו על הפרק. לדוגמה: תפיסת ההתפתחות ההיסטורית מנקודת-מבט יהודית -- האם יש לראות בה ירידה בנוסח 'ההמעטות הדורות', או התקדמות, עלייה ותיקווה לעתיד טוב יותר.

כמו-כן הדיון בהסתגרות היהודית ובהתמקדות בלימוד התורני על הפילפול והחריפות, בניגוד לדרישת ההשכלה להשחלמות גם בלימודי חול, במדעים וידיעת הנימוסים ובלשון המדינה.

מחברי שיחות המתים בסיפרות האירופית נדרשו לעיתים ליצירת מיסגרת לשיחה, שבה הסבירו כיצד הגיעו השיחות עם המתים לידיהם. בשלושים "שיחות המתים" הקלאסיות של לוקיאנוס, דרך משל, אין כל הסבר לאופן שבו הגיעו השיחות לידי המחבר, ואין כל סיפור מיסגרת.⁶ במרבית הכתבים מז'אנר זה נדרש הקורא להכיר בקוננונציה הסיפרותית של שיחות הנערכות בשאל או בגן-העדן, מבלי לשאול כל שאלות.⁷

ב"שיחה בארץ החיים" העברית יש למיסגרת תיפקוד מיוחד. בעת פירסום "השיחה" ביקש וולפסון להעלים כי הוא חיבר את הכתבים, ועל-כן יחס לעצמו תפקיד של מביא-לבית-הדפוס בלבד. וכדי להרחיק עדותו, המציא וולפסון דמות נוספת -- השליח. על-פי ההקדמה הבדויה, השליח מסר לוולפסון את כתב-היד שחיברו ידיד משותף שלהם.

מבלי להידרש להסבר ישיר כיצד ידע המחבר להקשיב לשיחות המתים, יוצר וולפסון סיטואציה, שעל-פיה ניתן להבין דבר מתוך דבר. המחבר הבדוי כתב את השיחות בהיותו על ערש דוויי "בחליו אשר מת בו" (נ"ג),⁸ וקודם מותו מסרן לידיד שחלקן ביעקב ופיצן בישראל.

המחבר הבדוי מוסר, שלוג ידע כי יקום ממיטת חוליו, כי אז לא היה מפרסם את השיחה מחשש שירדפוהו "אנשי ריב ומדון". אך ביועו, שהוא "הולך בדרך

כל הארץ למקום האמת והחיים האמתיים, למקום אשר אין בו שְׁנאה ותחרות, רק שלום ליוצא ובא" (נ"ג), אינו חושש שתתפרסם השיחה לאחר מותו.

הנרמז לנו מסיפור-מיסגרה זה הוא שהמידע מעולם-האמת נמסר למחבר זמן מועט לפני שהוא-עצמו עבר לשם, ושסמיכות הפרשיות בין גסיסה לחיים אחר המוות יוצרת קשר כלשהו של אמינות באשר לסיפור.

בנוסף על כך יצר המחבר תדמית של צוואת-שְׁכִיב-מָרַע שיש בה לתרום מסר לקורא, ואוליי גם משהו מאופי השליחות והמחוייבות שחש המבלבה"ד.⁹

מקום ההתרחשות של הדיאלוגים בין המתים בסיפרות העולמית נסמך בדרך כלל על המיתולוגיה היוונית. יש מהם המתקיימים בשדות האליזינס, מהם בשאול, או בדרך לעולם העליון.

הנטייה לסתמינות, ולהיעדר מיקום גיאוגרפי ממשי, הקיימים בז'אנר האירופי, מציינים גם את הסופרים העבריים בעיצוב העולם הבא. מובן, שתפיסתו של הסופר העברי עשויה להיות מושפעת מתיאורי גן-העדן המצויים בסיפרות המידרשית ובסיפרות המאוחרת כאחד. אך הסופר העברי נוטה בדרך כלל לקוננוציה המקובלת בז'אנר האירופי, חוץ זיקה לשונית לקורפוס היהודי.

אופייני לאהרון וולפסון, כסופר עברי, שהוא נדרש ללשון סגי נהור בכותרת "השיחה". כותרת זו מהווה תירגום לעברית של שם הז'אנר, כלומר: "שיחה בארץ החיים" -- ולא ב'גן-עדן' או ב'עולם הבא'. הפינני נוסך 'היוגיונות' והיזם לתחום שעניינו מוות, וכך נמצא הסופר העברי תורם לחיזוק תפיסה יסודית זו של הז'אנר הסיפורתי מתוך אופייה המיוחד של הלשון העברית.

הסתמינות שהזכרתי לעיל מתבטאת בתיאור המקום כ"מקום גדול ורחב ידיים" (נ"ד). סתמינות זו אינה מפנה את הקורא להפיסה אבסטרקטית-רוחנית, כי-אם לאתר חסר זיהוי גיאוגרפי ארצי. עם זאת, הפריטים בשטח שייכים לטבע הארצי ואין בהם בדרך כלל אבזרים מלאכותיים יצירת-אדם.¹⁰ המחבר העברי מתאר את הנוף כדלקמן: "מסביב שתול לו מכל עץ פרי נחמד למראה וטוב למאכל, ותחת צלם נשמות רבות יושבות להתענג ולהתעלס" (נ"ד). תיאור הנשמות היושבות תחת עצים מצילים קיים בז'אנר האירופי.¹¹

הניב "עץ פרי נחמד למראה וטוב למאכל" נסמך על תיאור הגן-בְּעֵדֶן (בראשית ב' ט') והשימוש בו מבקש לקבוע את המקום כגן-עדן שלאחר המוות מצלי לומר זאת במפורש. המחבר הוסיף לפסוק המקורי את המלה "פרי", והשאילה המתבקשת היא, לשם מה זקוקות הנשמות דווקא לעץ פרי, ומה עניין מאכל אצל הנשמות, אלא-אם-כן נבין את התיבה 'פרי' במשמעותה הרחבה יותר. אליבא דכולי עלמא, החמיץ המחבר את האפשרות להידרש לפסוק אחר בסיפור גן-העדן המיקראי, המופיע בפרק ג': "ונחמד העץ להשכיל" (פס"ו), שהיה משרת את מטרותיו המשכיליות.

באופן כללי ניתן לומר, שהמחבר הצליח במלים ספורות בלבד, חוץ איזופור הפסוק התנכי, לצייר תמונה אידילית של מציאות היכולה להיות מובנת במגנחים ארציים, ועם זאת מרוממה מעט באופן העשוי להתאים לתפיסת הקורא היהודי המשכיל את גן-העדן והישארות-הנפש.

הפיסת המקום הסתמית מבחינה 'פיזית' קרובה, במידה מסויימת, לסתמינות של התיאור מבחינה רוחנית-מיטאפיזית. הדמויות מתייחסות אל המקום עצמו לעיתים כאל "משכן הכבוד הזה" (נ"ט), שיש לו זיקה ל"כיסא הכבוד" ומעיד על הקירבה

לא, וחותמו יהודי-עברי מובהק. כינוי אחר, שאף הוא עברי מיסודו, הוא "נאות השלום האלה" (ר"ו), הנסמך על ניגודו של העולם הזה כמקום גדוש מילחמות וריב; השלום מאפיין את העולם הבא ביחסי אנוש בעיקר. אף-כי יש להדגיש, כי כמה מן השיחות הללו מקבלות את מקור חינוחן הדראמטי דווקא מהמשך הקונפליקטים הארציים שבין הדמויות.

שימוש דומה נעשה בביסוי "מקום האמת והשלום" (רכ"א), שאף הוא יהודי מובהק -- עולם האמת. גם זאת יש לומר, שמושג "האמת" רווח בסיפרות השיחות האירופיות כמצוין את התכונה המובהקת של המציאות שלאחר המוות.

ברור שקיימת זיקת-גומלין איתנה בין עולם-האמת והחיים עלי-אדמות. שני העולמות משתקפים זה בחוך זה, כשהגמה הכללית אינה מכוונת לתאר חיים אידיאליים-אוטופיים בעולם הבא, אלא לשרת את מטרותיו הדידאקטיות והמשכיליות של המחבר באשר לעולם הזה.

עולם המושגים והערכים מבוסס, כמובן, על האידיאלים של ההשכלה העברית. הוא מושחת על חמונת-עולם נשאפת על-ידי המשכילים עלי-אדמות, כשהיא מועתקת לספירה עליונה על-מנת שחושלך חזרה ארצה כשהיא מועשרת ומועצמת מפוחן של האוטריות השמיימיות.

ערכים אלה עומדים במרכזה של היצירה, מבלי שידונו בהכרח באופן ישיר על-ידי הדמויות. דיוני הדמויות המייצגות את ההשכלה מושחתים על ערכים אלה, מניחים שאמיתותם אינה נתונה לספק או לצל של ספק, ומבקשים להקנותם לקורא. אושיות-היסוד התשובות ביותר הן: האמת (והיא אחת, וכול-כילה משכילית), תבונה האדם (שאינה ניתנת לעירעור), הלימוד כערך עליון, אמונה בקידמה ודרישת הבדיקה והחקירה באמיתותן מקובלות (מלבד, כנראה, באלו המקובלות על ההשכלה עצמה).

היצירה כולה מקבלת את מקור חיותה ואת עוצמתה מן החזרה המוטיבית התת-סקסטואלית על ערכים אלה, המסייעים לגבש אותה ולאחד את דיוניה השונים.

מקובל, שאין אדם יוצא מן העולם הזה ורכושו בידו. ואם בכל אופן הצליחה הדמות ב"שיחה" להעביר חפץ "ארצי" כלשהו, הריהו נתפס כבעל חשיבות מיוחדת, כמיצג הישג רוחני בעל ערך שהשיגה הדמות בחייה.

ב"שיחה בארץ החיים", וולפסון מאפשר לפלוני, הרב הפולני, להביא את ספרו לעולם האמת מתוך מטרה סאטירית ברורה: פלוני מתהדר בספרו -- רכשו הרוחני, ואילו הרמב"ם מבטלו כעפרא דארעא.

וולפסון מגייס אבזר ארצי נוסף כדי למחות ביקורת על דרכי התנהגותו של פלוני. בוויכוח על ספר הזוהר וקדושתו, פלוני "לוחש דבר מה בלחישתו, ומקנה ידיו בצרור" (קמ"ח)¹² הרמב"ם אינו מבין את פשר הדבר, ופלוני מסביר: "קנחתי את ידי לטהרם" (קמ"ח). העתקת מינהג שהמשכילים חשבוהו כנפסד לספירה העליונה של עולם-האמת הריהי תחבולה סאטירית בדוקה משיטת הבנרלסקה הנמוכה.

הדמויות המהלכות בגן-העדן העליון הן ערטילאיות למדאי ותכונות גופניות נעדרות מהן כמעט לחלוטין. אין כל ניסיון לאפיין באופן ישיר את הדמויות כישויות קורפוראליות. קיימים, כמובן, מיבטאי-לשון שבקוננוציה המזכירים אברי-גוף, אך אין להסיק מהם בהכרח כל קיום גופני. האיפיון הגופני היחיד של דמות במתנון, ולא באקראי, הוא זה של סוקראטס, דמותו של נוכרי, והיא

נמסרת דווקא מזווית-הראייה של פלוני, הרב הקנאי.

מאידך, קיימים כמה ביטויים המעידים על גופניות כלשהי ואפילו על פעולה גופנית ממש לגבי כמה מן הדמויות. ארשת כלשהי של הבעה פיזית לרחשי-נפש פנימיים קיימת ב"שיחה". ואכן בלא הבעת-פנים חיצונית זו הייתה השיחה הופכת נייטראלית לחלוטין ומשעממת. המחבר חייב היה להכניס רוח-חיים כלשהי לעולם-המתים, לא רק כדי לעניין את הקורא, אלא גם לספר את אוזנו בקוננוציות המקובלות בעולם הריאלי.

שימושים גופניים אחרים כהליכה, ריצה ועמידה מצויים לרוב, ומטרתם ליצור פעולה כלשהי בין המונולוגים הארוכים, ולאפיין תגובות כלפי הנאמר.

כמו-כן קיימים מצבי-רוח בעולם האמת. המונולוגים משפיעים על הדמויות והן מגיבות באופני דיבור שונים, כגון "בנחת" (נ"ס), "במרובה ובמהירות" (ס"ב), "בקצף" (קמ"ט) ועוד.

כמה היבטים מיוחדים ז'אנר זה מאחרים באשר לאיפיון הדמויות, ואף פותחים פתח לאפשרויות סיפרותיות מעניינות.

מעמדן של הדמויות "החיוניות" בעולם האמת כפי שהוא קצטייר בשיחות הסאטירות בדרך כלל זהה למעמדן עלי-אדמות. האותוריטה ההלכתית של הרמב"ם שרירה וקיימת גם בעולם-האמת והיא מקובלת גם על פלוני -- אליבא דאמת חייב המחבר לקבוע את סמכותו הבלתי-ניחנת-לעירעור של הפוסק העליון. רק כך יועבר הקסר לקורא באופן החלטי -- חד וחלק.

מעמדן של הדמויות "השליליות" (בעיני המחבר) עשוי ואף חייב להשתנות במשך "השיחה" ממעמדן בעולם הריאלי. בתחילה מביאה עימה הדמות -- פלוני בשיחה שלפנינו -- את "מיטענה" הרונחי מהעולם הזה: את סמכותה הרבנית, את ידיעותיה ואת מעמדה ההלכתי. במהלך השיחה עתיד מעמדה של הדמות "השלילית" להשתנות מכוח פסיקתה של הדמות "החיונית", האותוריטיטיבית, המקובלת גם על הדמות "השלילית".

טכניקת איפיון הדמויות ב"שיחה" מעוררת שאלה: האם יכולה להיות התפתחות לא רק במעמדה של הדמות אלא בדמות עצמה בשהותה בעולם האמת -- בהשוואה לאישיותה, כישרונה וידיעותיה בעולם הזה?

בז'אנר האירופי של "שיחות הנשמות" מקובל להניח, כי קיימת אפשרות של שינוי אינסלקטואלי-רוחני בדמות. ¹³ בז'אנר העברי אפשר להניח הנחה דומה. לא זו בלבד, אלא שהדמות יכולה לרפוש לה פישורים שלא היו לה בעולם התחתון.

הדיאלוג בין הרמב"ם ופלוני בשאלות הלכיות ופילוסופיות מניח, שניתן לשכנע את פלוני לשנות את דעתו ועמדתו (ק"ל, רי"ג). עם כל אפשרות השינוי בעולם-האמת, המחבר די ריאליסטי כדי לדעת, שהפולמוס בין המשכילים והרבנים לא יבוא לידי פיתרון קל באמצעות תחבולה סיפרותית סאטירית, ועל-כן אינו משנה את פלוני. אכן, פלוני נשאר נאמן לעמדתו המקורית, ויש מידה כלשהי של אמינות באיפיון זה של דמותו. מאידך, המגמה הסאטירית ברורה גם כן: גדולי עולם לא יצליחו לשכנע את פלוני להפיר בטעותו.

דיוננו עד כה מביאנו לנושא קרוב, שאף הוא מיוחד ל"שיחות", והוא קשור בשאלה על מידת הידיעה שיכולה הדמות לגלות במידע שנחגלה לאנושות לאחר זמנה. הז'אנר העברי אינו נוקט בשיטה אחת לגבי ידיעה מאוחרת בעולם-האמת, ולמעשה

המחבר עושה ככל העולה על רוחו ובלבד ששיג אח מטרתו הסאטירית.

במדעים אין, כנראה, ידיעה מאוחרת: במסגרת הדיון על הרעם, מוסר המחבר בהערה, שהרמב"ם לא ידע על פליא-הבנק. 14 ידיעה מאוחרת אחרת חשובה יותר. בוויכוח על קדושתו וקדמוניותו של ספר הזוהר, הרמב"ם מאופיין כמי שאינו יודע לא דבר ולא חצי דבר על הזוהר (קמ"ז-ק"נ).

ידיעת אנשים מאוחרים גם היא שרירותית ותלויה בהיפקודה ב"שיחה". על פלוני לא שמע הרמב"ם כלל (רי"ב), אך שמע על ויזל (רצ"א) וכן על מנדלוסון (ר"ז). אולם ידיעה זו היא כללית ביותר ואינה מגיעת לפרטים. כן יודע הרמב"ם ידיעה כללית על ירידת המצב הרוחני בעם ועל שיטות הלימוד של הפילפול שהתפתחו לאחר זמנו (רכ"ז). לסיכום, ניתן לקבוע, כי ידיעה או חוסר ידיעה של מידע מאוחר נקבעים לפי תיפקודם ב"שיחה".

קיימות כמה תבניות פנימיות בחוך "השיחה", מהן אזכיר שתיים. קבלת-הפנים שעורכים גדולי העם העברי, שלמה, דוד ומשה בן מנחם מקבילה, מבחינה מיבנית, להסכמות הרבנים הבלגלות שהביא פלוני כאסמכתאות לספרו, ואשר בוטלו על-ידי הרמב"ם. הקבלה מיבנית זו יוצרת קשרים פנימיים בין היחידות השונות של השיחה, בין תחילתה לסופה, וגם מחזקת את המסר המשכילי הסמוך בה.

התבנית השנייה אף היא מזכרת בתחילת השיחה והיא מתקשרת עם סופה. פלוני שואל את הרמב"ם אם הוא איש, שעליו אומרים "ממשה עד משה לא קם כמשה" (נ"ד). תמונת-הסיום של השיחה מהווה הדגמה דראמטית, או המקזה, של אימרה זו ביישומה המשכילי, שנאמרה על משה מנדלוסון, דהיינו: "ממשה עד משה לא קם איש נבון וחכם כמשה". 15 משה בן מיימון ומשה בן מנחם הולכים יחד לאחר שהבורא עצמו מזמינם ליקרב אל כיסא-הכבוד, ופלוני נותר לבדו (רצ"ח). ההקבלה הזאת, ממשה למשה, קיימת לאורך השיחה, ולמעשה נוצרת אפילו זהות ביניהם. נבדל מהם פלוני -- כיריב, שבסופו של דבר נכשל במאמציו להתקרב אל משה הראשון או לבטל את ערכו של משה השני.

על-פני השיחה פולה מרחפת רוחו-דמותו של הרמב"ם, דמות אותוריטיבית רבת-חוכמה ונוראת-הוד, השלטת באופן מוחלט על כל המתרחש. על-פיה יישק דבר; היא האוסרת והיא הפתירה -- היא ולא אחרת. דמותו של פלוני מליאה רהב ושחצנות, אך התרברבותה מתבטלת מיניה וביה על-ידי הרמב"ם. מאמציו ה"על-אנושיים" של פלוני להפיס את דעתו של הנשר הגדול הם פאתיסיים, והדמות כולה מעוררת רחמים גנים, בעיקר כשהרמב"ם מנסה להיפטר מסורדנותה, מבטא את סלידתו ממנה, מסיכלותה וממה שהיא מייצגת.

הדיאלוג בין שני רבנים אלה מבטא מיבנה-על של פירוד -- ולא של התקרבות; לא דו-שית המקשר שתי דמויות לפנינו, אלא דיאלוג המפריד ומבדיל בין השתיים, ומדגיש את הפער העצום שביניהן. מלכתחילה ניכרת המחיצה המבדלת בין שני האישים. הם מדברים זה עם זה בשתי רמות שונות, ולעיתים נראה כאילו דיברו בשתי שפות שונות. הם מדברים -- אך אינם שומעים זה את זה; ואם שומעים -- אינם מבינים, ואם מבינים -- אינם מסכימים איש לרעהו. ואילו בין הרמב"ם והרמב"ם שוררת חמימות-דעים שלימה.

במידה שמתבקשת איזו מסקנה מן הקורא את ה"שיחה בארץ החיים" -- כדרך המתבקשת לעיתים בז'אנר האירופי -- הריהי, שניסיון ההיקברות בין נציגי ההשכלה (הרמב"ם והרמב"ם) ובין נציגי הרבנות החרדית (פלוני) נכשל. הלוח-רוח של אופטימיות משכילית אומנם מלווה את סוף היצירה, כשהרמב"ם מקבל

אח הסכמותיהם של גדולי היהדות ואף את הסכמתו של האל בעצמו. אך גבר עליו, לדעתו, הלון-רנה של חידלון וכישלון. הללו מבטאים, כנראה, את עמדתה של ההשכלה העברית בגרמניה בערוב יומה, והרגשתה, שניסיונותיה לגישור הפערים שבינה ובין ההנהגה הרבנית החרדית -- לא הצליחו.

הערות

1. עיין בחיבורים הבאים: Benjamin Boyce, "News From Hell," Publications of the Modern Language Association of America, LVIII (1943), pp. 402-437; John W. Cosentini, Fontenelle's Art of Dialogue (New York, 1952); Frederick M. Keener, English Dialogues of the Dead (New York, 1973); John Rutledge, The Dialogue of the Dead in Eighteenth-Century Germany (Bern & Frankfurt/M., 1974).
2. בויס מונה למעלה מ-200 חיבורים -- לאו דווקא שיחות -- שמקימן בעולם המחים; בספרו של קינר נדפסה רשימה סלקטיבית של 277 שיחות, וראטלז' מנה כ-500 שיחות בגרמניה; ראה בספרו הנ"ל, עמ' 129, ובנספח.
3. לסוג הסאטירי: קול מחצצים לטוביהו פדר (נכתב ב-1813); לסוג הדידאקטי: "שיחה בעולם הנשמח" לשלמה לוויזון (1811), קנאת האמת ליהודה מיזס (1828).
4. "שיחה בארץ החיים", המאסף, ז' (תקנ"ד-תקנ"ז), עמ' נ"ג-ס"ז, ק"כ-קנ"ג, ר"ג-רכ"ח, רע"ט-רצ"ח; הפולמוס נדפס בעמ' רצ"ט-ש"ס. מהדורה מצולמת של "השיחה" נדפסה לראשונה על-ידיי במבוא לספרות העברית החדשה במאות הי"ח והי"ט [מקורות] (ירושלים, תשל"ב), עמ' 61-87, ונחזרה ונדפסה מחדש על-ידי יהודה פרידלנדר בפרקים בסאטירה העברית בשלהי המאה הי"ח בגרמניה (ת"א, 1979).
5. עיון באפשרות זיהויו של פלוני יצריך סיפול נפרד. ראה ספרי משה מנדלסון: כבלי מסורת (תל-אביב, 1972), עמ' 68-69 והערה 219.
6. הוא הדין בשיחותיהם של פונטנל, ליטלטון וזילאנד. ראה: Lucian's Dialogues, tr. Howard Williams (London, 1900), pp. 86-167 and "Conferences of the Dead," Lucian of Samosata, comments: Wieland, ed. William Tooke, I (London, 1820), pp. 382-443; Fontenelle, Nouveaux Dialogues des Morts, ed. Jean Dagen (Paris, 1971); George Lyttleton, Dialogues of the Dead (London, 1760; facs. ed., New York, 1970); C.M. Wieland, "Gespräche im Elysium," Sämmtliche Werke, 27 (Leipzig, 1839), pp. 389-421.
7. השווה: ראטלז', עמ' 16.
8. מיספרי העמודים בסוגריים מתייחסים ל"שיחה" כפי שנדפסה בהמאסף.
9. מוטיב הקיים בסאטירות העבריות בתקופה זו ובתקופה הגאליצאית. ראה מאמרי "משיטות הסיפור של ארזר בסאטירה גילגול נפש", בקורת ופרשנות, 12-11 (ינואר 1978) עמ' 132-134.
10. בז'אנר האירופי קיימת, לעיתים, הסירה המעבירה את הנפשות.
11. ראה בספרו של ראטלז', עמ' 92; ב"שיחות בליזיאום" של זילאנד מתקיימת השיחה בפרדס (בספרו הנ"ל, עמ' 412).
12. ראה ברכות נ"ה: "מקנה בצרור שקנה בו חברו".
13. ראטלז', עמ' 14.
14. "שיחה", קנ"ג. עיין בספרו של קוסנסיני, עמ' 105: ידיעה מדעית מאוחרת בדיאלוגים של פונטנל.
15. המאסף, ב' (חקמ"ה), פ"א; ראה: משה מנדלסון: כבלי מסורת, עמ' 92.